

VII

Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rölü

Ersin MÜEZZİNOĞLU

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER VE ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

İlk Osmanlı-Ermeni münasebetleri Orhan Bey döneminde Ermenilerin çok azınlıkta buldukları batı bölgesinde başlamıştır. Orhan Bey Anadolu'da dağınık vaziyette bulunan Ermenilerden bilhassa Kütahya'da bulunan çok sayıda Ermeni'yi ve Ermeni ruhani reisliğini Bursa'ya taşımıştır. Ermenilerle meskûn bölgeler zamanla Osmanlı hakimiyetine geçmiş bu süreç Kanuni döneminde tamamlanmıştır¹. Fakat Osmanlı Devleti'nin azınlıklara dolayısıyla Ermenilere karşı takip edeceği siyasetin esasları daha önce yani Fatih Sultan Mehmet dönemindeki bazı uygulamalarla olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin azınlıklara yaklaşımında her ne kadar Sultan II. Mehmet'in siyasi mülâhazaları etkili olmuşsa da bununla birlikte temel olarak bazı İslami hükümlere dayalı olan bir sistem, Millet Sistemi, geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu sistemde Osmanlı ülkesindeki farklı dine ve mezhebe mensup fertlerin oluşturduğu topluluklar millet olarak adlandırılmıştır. Sisteme göre devlet fethettiği topraklarda yaşayan gayr-i Müslimlerle bir zimmet anlaşması imzalamıştır. Anlaşma her iki tarafa bir takım yükümlükler getirmektedir. Azınlıklar devletin egemenliğini kabul edip cizye, haraç gibi vergilerini ödeyecekler; Osmanlı Devleti ise onların huzur ve güvenliğini sağlayacaktır.

II. Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisleri Hovakim'i buraya getirterek Rum patrikliğinin yanında bir de Ermeni patrikliği kurdu. Ermenileri de bu patriklik ile yönetmeye başladı. Patrikler milletlerinin dini ve toplumsal işlerini görme, şikayetlerini inceleme, milletlerine ait malları idare ve bunların gelirlerini toplama gibi geniş yetki ve haklara sahiptiler. İstanbul patrikliği zamanla siyasi konularda önemli roller oynamış ve yabancılar tarafından siyasi ve millî bir makam olarak kabul edilmiştir².

Bir Osmanlı tebaası olarak Ermeniler Osmanlı Devleti'nin kendilerine sunduğu her türlü nimetten istifade etmişler, zamanla hak ve imtiyazlarına yenilerini eklemiştirler. 1827 Rum İsyanı Osmanlı toplumunda Ermenilerin statülerinde daha ileri bir aşama yaratmıştır. Eskiden Rumlara verilen birçok önemli devlet görevine bu gelişmeden sonra Ermeniler getirilmeye başlanmıştır. Yine 1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği haklar sisteminden Ermeniler de yararlanmışlardır. Bu fermanın bir merhalesi olarak görülen 1856 Islahat Fermanı ise patriklere daha önce verilmiş olan imtiyazları teyit etmiştir.

Bir başka gelişme, Ermeniler tarafından bağımsızlık için bir adım olarak telakki edilen 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi, Ermenilerin siyasi ve toplumsal varlıkları için yepyeni bir dönem açmıştır. Nizamname zamanın Osmanlı yönetiminin Ermenilere ne kadar müsaadekâr olduğunu göstermesi yönüyle de dikkat çekicidir³.

Böyle olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaasına yaklaşım noktasında eskiye nazaran herhangi bir değişiklik yokken hatta yukarıda anahatlarıyla verdiğimiz gelişmelerle birlikte Ermeni tebaasının eskiye göre hak ve imtiyazlarının daha da artması söz konusu iken aşağıda açıklanan çeşitli nedenlerle Ermenilerle Türkler arasında tesis edilmiş bulunan karşılıklı itimat ve birlikte yaşama ahengi bozulmaya başlamıştır.

Bu bağlamda XIX. yüzyıl başlarından itibaren Ermeniler arasında ulusal uyanış hareketlerinin ortaya çıktığı görülür. Osmanlı ülkesinde Ermeni milliyetçiliği dolayısıyla bunun tezahürü Ermeni sorunu durduk yere gündeme gelmemiştir. Denilebilir ki çeşitli tarihi ve siyasi nedenlerden kaynaklanan etmenler böyle bir gelişmeye yol açmıştır. Peki, sorunun nedenlerini ortaya koyarken nasıl bir yaklaşım sergilenmelidir? Kanaatimizce şu bakış açısı bu meselede daha akla yakın gelmektedir: "İsyan, ihtilal, inkılâp gibi sosyal olayların tarihi bir seyri, fikri bir hazırlık safhası, bir aksiyon veya patlama safhası ve nihayet bir

durulma, bir sükûn safhası vardır". Bu nedenle sorunu ne Fransız ihtilale bağlamak ne de Ermeni isyan ve olaylarının yoğunlaştığı XIX. yüzyılın sonlarını bir tarih olarak sunmak doğru değildir. Hülâsa Ermeni sorunu hazırlık ve aksiyon safhaları bulunan ve bir sebepler zinciri halinde gelişen bir hadisedir⁴.

Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu ele alınırken ilk bakışta kilise ile olan bağlantısı⁵ dikkat çeker. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni Gregoryen kilisesinin cemaat içi nedenlerden dolayı bir iç huzursuzluk yaşadığı görülür. Bu huzursuzluğun nedeni Ermeni mezhepleri arasında yaşanan rekabet ile Osmanlı Devleti'nin Tanzimat reformlarıyla başlattığı demokratikleşme-laikleşme sürecinin cemaat içindeki dünyevi hâkimiyeti güçlendiren geleneksel millet sistemini sarsıntıya uğratmasıdır. İstanbul Ermeni patrikliği imparatorluk bünyesinde hem dünyevi hem de uhrevi yetkileri kendinde toplayan en üst makamdı. Patrikliğin Ermeni cemaati üzerindeki bu tekeli, Katolikliğin ve Protestanlığın misyonerlik çalışmaları ve yabancı devletlerin müdahaleleriyle yayılması sonucu kırılacaktır. 1830'da Katolik Ermeniler Fransızların etkisiyle, 1850'de de Protestan Ermeniler İngilizlerin telkiniyle Osmanlı Devleti'nce tanındı⁶. Bu gelişmeler çerçevesinde Ermeni kilisesi mevcudiyetini koruyabilmek için bir kuvvete, bir devlete ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle Ermeni devleti fikrini ortaya koyan Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesi olmuştur⁷.

Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışında etkili olan bir diğer faktör Düvel-i Muazzama denilen büyük devletlerdir. Hakikaten Ermeni olaylarına bakıldığında tezgahlayıcılarının Osmanlı Devleti üzerinde emelleri bulunan ve Ermeni olaylarından çok daha evvel bu devleti yıkmak ve parçalamak için birçok proje uygulamaya koyan batılı devletler olduğu görülür. Bu devletlerden özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa Ermenileri kendi menfaatlerini temin için bir alet ve araç olarak kullanmak istemişlerdir⁸. 1856 Paris Antlaşması sonrası gelişmelerde böyle bir mücadeleyi gözlemlemek mümkündür. Bilhassa Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşen bu mücadelede Ermenilerin bir vasıta olarak kullanıldığı pek açıktır. Rusya her ne kadar Ermenilerin bağımsızlığını arzu etmese de Berlin Antlaşması'ndan sonra sıcak denizlere inmek için Ermeni topraklarını bir koridor olarak kullanmayı düşünmüştür. Siyaseten böyle olduğu gibi dinsel açıdan da Rusya'nın gerçek gayesi Rum millî kilisesinin üstünlüğünü sağlamak ve Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları tam olarak himaye etmektir⁹. Aksine İngiltere ise kendisine sadık bir

Ermeni devleti kurulmasını amaçlamış ve bu devletin Rusların güneye inmesinde bir tampon işlevi göreceğini öngörmüştür¹⁰. Bütün bunlarla birlikte aslında gözden kaçırılmaması gereken husus 1856'ya kadar ne Avrupa'nın ne de Rusya'nın Ermenilerle pek fazla ilgilenmediğidir.

Ermenilerin Rusya başta olmak üzere büyük devletler nezdinde yoğun çalışmaları ve devletlerin politik çıkarları gereği Ermeni isteklerine çanak tutmalarıyla Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına 16. ve 61. madde olarak bilinen Ermeniler lehine ıslahat yapılması ile ilgili hükümler koydurulmuş ve sonuç olarak Ermeni sorunu milletlerarası bir statüye kavuşturulmuştur. Bu gelişme "Anadolu Islahatı" denilen Ermeniler lehine bir müdahale kapısının da gündeme gelmesine yol açmıştır¹¹.

Ermeni toplumuna yönelik misyonerlik faaliyetlerinin de Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışında önemli bir payı bulunmaktadır. Misyonerlik faaliyetleri ilk bakışta Hıristiyanlığı yayma ve benimsetme amacına yönelik olarak değerlendirilse de bu faaliyetlerin siyasi bir boyutunun olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zira büyük devletler misyonerlik faaliyetleriyle yakın ilişki içerisinde bulunmuşlar ve desteklerini esirgememişlerdir. Devletlerin bu politikasında misyonerlik faaliyetleri sonucu azınlıkların himayesini kazanmak ve bu himayeyi bir baskı unsuru haline getirerek Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek arzusu etkili olmuştur. Nitekim bu gayelerle Fransızlar Katolikliğin, Ruslar Ortodoksluğun, İngiliz ve Amerikalılar da Protestanlığın koruyuculuğunu üstlenerek Osmanlı ülkesindeki muhtelif unsurları kendi mezheplerine kazanmak için hayli çaba sergilemişlerdir.

Türkiye'de ilk misyonerlik faaliyetlerinin başlaması XIX. yüzyılın başlarından itibaren. Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerlerin maksatlarına ulaşmak için pek çok sahada çalıştıkları fakat isabetli bir tercihle özellikle eğitim alanına yoğunlaşarak bu çerçevede çok sayıda okul açtıkları görülür¹². Misyonerler ilk olarak Müslümanları ve doğu kilisesini hedef kitlesi olarak seçmişlerdir. Müslümanlar üzerinde başarı elde edilemeyince de doğu kilisesi dolayısıyla bu kilise mensupları olan Ermenilere yönelmişlerdir¹³. Bu faaliyetler sonucunda bilhassa Protestan misyonerler Ermenileri etkileme noktasında belli bir başarıya ulaşmışlardır. Zira Osmanlı Devleti'nde isyanlar öncesi ve sonrası valiliklerden gelen raporlara bakıldığında misyoner faaliyetlerinin geniş şekilde yer aldığı görülür¹⁴.

Bir görüşe göre Ermeni milliyetçisinin doğuş ve yükselişinde kili-seleri kadar okulları da etkili olmuştur. Çalışmamızda örnekleri de sunulacağı gibi Ermeni gençleri cemaat okullarında Fransız devrimi-nin milliyet ilkesi ile tanışmışlardır. Derslerde kendilerine, “Ermenistan coğrafyası, yüceleştirilmiş edebiyatı ve efsaneleştirilmiş tarihleri¹⁵ öğre-tilmiştir. Ayrıca okutulan derslerin içeriğine bakıldığında Ermeni genç-lerinin nasıl tahrik edildiği ve nasıl Türk düşmanı olarak yetiştirildiği açıkça anlaşılabilir. Özetle söylemek gerekirse Ermeni gençlerinin milli bilinç kazanmalarında, Ermeni olaylarının fikri hazırlık ve aksiyon saf-halarında bu kurumlar önemli rol oynamışlardır.

Yukarıda anahatlarıyla değindiğimiz Ermeni milliyetçiliğinin doğu-şunda rol oynayan etmenlere şüphesiz başkaları eklenebilir. Ermeni toplumunda milliyetçi hisler filizlendirildikten sonra sıra ikinci aşamaya yani bir kısım cemiyetler (komiteler) teşkil etmek suretiyle müstakil bir Ermenistan hedefi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Hemen belirtelim ki bu cemiyetler önceleri esas niyetlerini saklı tutarak hayır dernekleri görü-nümünde ortaya çıkmışlardır¹⁶. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması’ndan sonra ise terör ve silahlı mücadele amacına yönelmişlerdir. Bu nev’i çok sayıda cemiyet söylenebileceği gibi bunlardan Hınçak ve Taşnak cemi-yetleri daha etkili olmuşlardır.

AZINLIK OKULLARININ GENEL ÖZELLİKLERİ VE ERMENİ AZINLIK OKULLARININ KURULUŞU VE GELİŞİMİ

1. Azınlık Okullarının Kuruluş ve İşleyişi

Osmanlı Devleti önceleri eğitimin din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olduğunu düşünmüş, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim konu-sunda da azınlıkları serbest bırakmıştır¹⁷. Azınlıklar kendi cemaat okul-larında milli dillerinde eğitim yapma ve ders programlarını istedikleri gibi tanzim etme haklarına sahip olmuşlardır.

Azınlık okulları patrikhaneler ile hahamhaneler aracılığı ile yöne-tilirdi. Kilisenin yanında açılan bu okullar genelde ilkokul seviyesinde olup mahalli cemaatlerce idare edilirdi. Orta dereceli ve yüksekokul seviyesi bulunanlar ise yüksek mezhebi makamlara bağlı idiler¹⁸. 1869’da kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin 129. ve 130. mad-delerinde Türk olsun veya olmasın Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul (mekâtib-i hususiye) açma konusu düzenlenmiş, okullara

ruhsat verilmesinde birtakım şartlar getirilmiştir. Buna göre öğretmen olacak kişilerden Maarif Nezareti'nce veya mahallin maarif idaresince verilmiş tasdikname istenecektir. Terbiye ve ahlak kurallarına, genel ülke politikasına aykırı ders okutulmayacaktır. Ders programları ve kitapları Maarif Nezareti ya da mahalli maarif idaresi veya vali tarafından tasdik edilecektir¹⁹. Bu işlemler tamamlandıktan sonra ruhsatı İstanbul'da Maarif Nezareti, taşrada ise vilayet maarif idaresi ile valiler verecekti.

Azınlık okullarının amaçları ise kendi toplumlarının eğitim ihtiyaçlarına karşılık, okullarına öğretmen temin etmek ve din adamı yetiştirmektir. Azınlık okullarının zamanla bu amaçların dışına çıktıkları ve bir kısım zararlı faaliyetlerin içerisine girdikleri görülür. Azınlık okullarının giderleri çoğunlukla cemaatleri tarafından karşılanmıştır. Fakat bunun yanında devletten aldıkları ödenekler, öğrenci ücretleri, eğlence amaçlı toplantı gelirleri, himayeci devletlerin yardımları, bağışlar vb. gibi başka gelir kaynakları da bulunmaktaydı.

Azınlıklar mekteplerine öğretmen temini konusunda da tam bir serbestlik içerisinde olmuşlardır. Öğretmenlerin atanmaları ve hangi dersleri okutacakları cemaatleri tarafından belirlenmekte, maaşları da yine aynı cemaat tarafından karşılanmaktaydı. Azınlık okullarında öğretmen denilince uzun bir süre akla ilk önce kilise papazları gelmekteydi²⁰. Islahat Fermanı ile bu okullarda görev alacak öğretmenlerin seçimi devlet denetiminde bir komisyona bırakılmıştır. Aslında 1869 Nizamnamesi'ne kadar devlet azınlık okul öğretmenlerinin yetiştirilmeleriyle ilgilenmemiştir. İlk kez bu nizamnameyle öğretmenlerin denetimi noktasında bir adım atılmış ve öğretmen olaklardan diplomalarını tasdik ettirmeleri istenmiştir.

Azınlık okullarının ileride bahsedeceğimiz Ermeni okulları örneğinde görüleceği üzere nasıl zararlı faaliyetlerde buldukları ve nasıl başarıya ulaştıklarının anlaşılması okullar üzerindeki denetim uygulamalarının bilinmesi ile yakından alakalıdır. Azınlık okullarının denetimi devletin eğitim konusunu görevleri arasında telakki etmemiş olmasına binaen uzun yıllar ihmal edilmiştir. Bu ihmalin farkına ancak okulların sayıca ve faaliyetçe dikkat çeker hale gelmesiyle varılmıştır. Islahat Fermanı ile devlet, okulların faaliyetlerinden daha çok sayıca artışlarını denetleme çabası olarak yeni açılacak kurumların ve inşa edilecek binaların mülki esaslar çerçevesinde incelendikten sonra açılmasına izin verilmesi esasını getirmiştir. Bu dönemde okulların teftişi ile ilgili raporlara bakıldığında ise denetimlerden amaçlananın aslında öğretmenlerin

mesleki yeterliliklerinin belirlenmesi olduğu açıkça görülür²¹. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yukarıda değindiğimiz hükümleriyle kısmen de olsa azınlık okullarının denetiminde önemli bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

Peki denetim neden tam olarak sağlanamamıştır? Aslında devlet denetim faaliyetlerinden olarak bu okullardan programları, dersleri, öğretmenleri, bina özellikleri gibi ayrıntı sayılabilecek bilgiler verilmesini talep etmiştir. Fakat azınlıklar bu bilgileri vermeye yanaşmadıkları gibi denetim maksatlı birtakım uygulamalara da direnç göstermişlerdir. Buna örnek olarak 1894'te alınan Avrupa'dan gelecek kitapların gümrükten muaf olduğu, fakat kontrolden geçeceği kararı verilebilir. Aslında bu karar 1863'te alınmıştı. Sadece bu kez kontrolün saha sıkı yapılacağı belirtiliyor ve bu husus Avrupalı devletlere tahriren bildiriliyordu. Azınlıklar bu karara karşı çıkmışlar gerekçe olarak da "uhud-ı atika ve cedide" denilen kapitülasyonları öne sürmüşlerdir²².

Azınlık okullarının Tanzimat dönemine gelinceye kadar nasıl bir eğitim programı uyguladıklarına dair yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Her ne kadar 1869 Maarif Nizamnamesi ile okullarda ahlaka ve genel politikaya aykırı ders okutulmamasını sağlamak amacıyla öğretilecek derslerin cetveli ile kitaplarının Maarif Nezareti veya mahallin maarif yönetimlerince tasdiki gerekli görülmüş ise de nizamnameden anlaşılan okullar için yine ortak bir program zorunluluğu getirilmediğidir. Esasen azınlık okullarında okutulacak dersler aynı olmayıp çevre şartlarına ve okulun seviyesine göre birtakım farklılıklar göstermekteydi. Fakat konumuz itibarıyla Ermeni okulları için bir parantez açmak gerekirse 1893 tarihinden itibaren Maarif Komisyonu'nun gözetimi altında bulunan bütün Ermeni okulları aynı programı uygulamaya başlamışlar ve bu durum daha sonra da devam ettirilmiştir²³.

2. Ermeni Azınlık Okullarının Kuruluşu ve Gelişimi

XVIII. yüzyılın sonlarına değin Osmanlı Devleti'nde Ermenilere ait okul özelliğini taşıyan herhangi bir müesseseye rastlanılmamaktadır.. Bu yüzyılın sonlarına kadar Ermeniler arasında daha ziyade dini öğretime ayrılmış bir takım müesseseler bulunuyorsa da bunlar ancak şahsi nüfuzlar sayesinde geçici olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilere ait ilk resmi okul ise 1790'da Eğinli Mıgırdıç Amira²⁴ Mirinciyan tarafından hükümetten resmi izin

alınarak açılmıştır. Bu tarihten sonra İstanbul'daki Ermeni okullarının etrafında ard arda yeni okullar tesis edilmiştir. Kumkapı başpapazı olan ve aynı zamanda öğretmenlik yapan Papaz Mesrop, 1808 yılında Patrik Ohannes döneminde (1803–1812) İstanbul'un bütün semtlerinde Ermenilerin ücretsiz okullar açtıkları bilgisini vermektedir.

Bu şekilde İstanbul'da okulların yaygınlaşmasının ardından Anadolu'da okul açma faaliyetleri hız kazanmıştır. 1824'te Patrik Karabet'in Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği bir tamimde Anadolu'nun her vilayetinde okullar açılmasını emretmesi üzerine en ücra köşelere kadar okullar açılmaya başlanmıştır. Bu gayretlerin netice verdiği Ermeni patrikhanesi tarafından 1834 yılında yapılan bir istatistikten anlaşılmaktadır. Buna göre Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde 120 Ermeni okulu bulunmaktadır²⁵.

Ermeni toplumunda eğitimin yaygınlaşması üst eğitim kurumları ihtiyacını doğurmuştur. Bu saikle 1838'de Üsküdar'da Cameran mektebi açılmıştır. Bu okul Ermeni cemaatinin ilk yatılı yüksekokuludur²⁶. Birkaç yıl sonra yine bir ilk olmak üzere İstanbul'da Lusavariç adıyla bir kız okulu açılmıştır. Bu dönemde İstanbul'daki okulların giderlerini karşılamak üzere her semtte Mekteplere Yardım Cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetler okullara yalnız maddi destek vermekle kalmamışlar, kitaplıklar açmak, kitaplar bastırmak, konferanslar vermek gibi diğer aktiviteleri de gerçekleştirmişlerdir. Bahsedilen çalışmalar Anadolu'daki Ermenilere de örnek teşkil etmiştir²⁷.

Osmanlı yönetiminin eğitimi geliştirmek maksadıyla Meclis-i Maarif-i Umumiye ile Encümen-i Daniş'i kurması Ermeni münevverlerinin bunlara benzer kendi cemaatlerinde bir teşkilat vücuda getirmelerine yol açtı. Bunun sonucunda Ermeni ileri gelenlerin katılımıyla 1853'te ilk Maarif Komisyonu kuruldu²⁸. Bu komisyon alelade bir komisyon olarak işlev görmemiş, gerçek bir milli eğitim bakanlığı gibi çalışarak Ermeni toplumunu milli Ermeni ideolojisi doğrultusunda eğitmek için yüzlerce okul açmıştır²⁹. Ermeni kaynaklarında 1860'dan önce İstanbul'da 42 Ermeni okulunun bulunduğu, 1859'da düzenlenen bir istatistikte ise bu 42 okulda 5531 öğrencinin öğrenim gördüğü bilgisi yer almaktadır³⁰.

1860'da hazırlanan ve 1863'te de hükümetçe onaylanan Ermeni Milleti Nizamnamesi, Ermenilerin kendi iç işlerini düzenlemek maksadına yönelikti. Nizamname ile cemaatin din ve dünya işleri birbirinden ayrılmış, okulların yönetimi ise özel surette oluşan Maarif Komisyonu'na

bırakılmıştır. Bu komisyon tedris şeklini düzeltmek ve zamanın şartlarına intibak ettirmek için bütün Ermeni okullarında uygulanmak üzere dâhili bir nizamname de hazırlamıştır³¹.

Ermeni okullarının kısa sürede bilhassa Anadolu'da olmak üzere yine büyük bir gelişme kaydettikleri anlaşılıyor. Maarif Komisyonu'na 1871'de yayınlanan bir istatistikte İstanbul'daki Ermeni okullarının 48'e ulaştığı, 1874 istatistiğinde ise Anadolu'da 28 murahhaslık bölgesinde 469 ilkokul ve anaokulu bulunduğu bilgisi yer almaktadır. 1880'de maddi nedenlerden ötürü cemaat okullarında bir azalma yaşanmışsa da buna karşılık çeşitli hususi okullarda³² bir artış yaşanmıştır³³.

Yüzyılın sonlarına doğru Ermeni okullarındaki artış yine devam etmiştir. Devletin 1897 yılında yayınladığı resmi istatistiğe göre Osmanlı topraklarında Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermenilerin toplam 922 okulu bulunmaktadır³⁴. Ermeni okullarının gelişiminde yalnız Osmanlı Devleti'nin müsaadekar tavrı ve Ermeni toplumunun çabaları etkili olmamış bunun yanında büyük devletlerin bu okullara müzaharetleri ile misyonerlerin faaliyetleri de en az bunlar kadar etkili olmuştur.

ERMENİ AZINLIK OKULLARININ ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDAKİ YERİ

Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışı anlatılırken Ermeni azınlık okullarının bu gelişmede önemli rolü bulunduğundan kısaca bahsedilmiştir. Gerçekten Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz çok sayıda belge, bu kurumların eğitim görüntüsü altında hangi zararlı faaliyetleri yürüttüğü konusunda bize önemli bilgiler vermektedir. Tespit edilen belgeler çoğunlukla XIX. yüzyılın son çeyreğine aittir. Bunda denetleme faaliyetlerine geç başlanması ile daha sonra da yeterince yapılmaması etken olmuştur. Bununla birlikte elde edilen belgeler okulların geçmişte yürüttükleri faaliyetler konusunda hayli fikir vermektedir.

Ermeni okullarının gelişimi başlığında bu kurumların uzun süre ortak ders programı ve kitapları takip etmediklerine ve bununla ilgili kendilerine devlet tarafından herhangi bir müeyyide getirilmediğine değinilmişti. Böylece denetim yönünden kendilerini rahat hisseden bu okulların Ermeni milliyetçiliğine dönük zararlı faaliyetleri arasında ilk başta dikkat çeken çok sayıda zararlı kitap ve zararlı şarkının bu mekteplere girmesi ve öğrencilere okutulmasıdır.

Örneğin Van'da Kazgancıyan Ohannes'in Ermeni okullarında talim ve tedris edilmek üzere hazırladığı 1877 tarihli bir risaledeki şarkılara bakıldığında Ermeni çocuklarına milli hislerin nasıl kazandırılmaya çalışıldığı yine çocukların nasıl Türk düşmanı olarak yetiştirilmek istendiği açıkça görülür. Kitapta yer alan 5 Ocak 1877 tarihli "Ermeni Esirlerinden Birisi" isimli şarkıda, "Serbestliği size tebşir ederim ey Ermeniler. Gökten indi bu mübarek tebşir ki siz o vakitte zincir altında zahmette idiniz"... " İşte saat. Ayaklarımızdaki zincirleri sıyralım karındaşlar. Söküp atalım onun çivilerini. Biz serbestiz esir değiliz. Bir dakika bile beklemeyi afv etmemeli. Bize ayıp değil mi ki fena ve zalim barbarlar kaçırınsınlar bizim mübarek ana ve kız karındaşlarımızı. Ölüm mü iyidir yoksa böyle yaşamak mı iyidir ki ecnebiye olalım esir ve alçak. Ah bizi böyle esir edip eziyet veriyorlar" sözleri yer almaktadır. Aynı şarkıda koşalım, onların kanlarını dökelim "ya ölelim ya da öldürelim" sözleriyle de kin ve nefret duyguları tahrik edilmek istenmektedir. Şarkının sonlarında ise "Saat geldi serbestliği kucaklamak lazımdır", "Kadim esirlik alınımızın yazısı değildir." ifadeleri bulunmaktadır.

Kitapta yer alan "Mekteplerin Evlatlarıyla" adlı bir başka şarkıda ise: "Ermenistan bütün toprağıyla Ermenilerin yiğitlerinin kanlarıyla yoğrulmuştur. Onların isimleriyle yâd olunur. Onların döktükleri kanlar sayesinde kurtarılmışız. Daha yatmayalım. Onların ellerinden düşeni kaldırıp ileri gidelim. Niçin tenebbül olmuşsanız Ermeni evlatları. Tavşan gibi korkarsınız. Böyle kuvvetten düşkün haldesiniz. Işıktan uzak kalıp karanlıkta kalmışsınız" sözleri yer almaktadır. Bu sözlerin akabinde Ermeni gençlerine seslenilerek geçmişte babalarının düşman kanını su gibi içtikleri fakat şimdi ise bunun aksinin yapıldığı dillendirilmektedir. Aynı şarkının devamında Ermeni gençlerine böyle sessiz kalmaları durumunda ise mallarını kaybedecekleri ve namuslarının çiğneneceği, zaten Van'ın (kitapta vilayetlerin lordu olarak isimlendiriliyor) yakılıp yıkıldığı, Ermeni dükkanlarının yağmalandığı ifade edilmektedir. Şarkının sonunda bulunan "Ey benim Allah'ım! Ermenilerin sadakatlerine karşı edilecek mükâfat bu mudur?"³⁵ sözleriyle Ermeni çocuklarına mağdur ve mazlum oldukları hissi verilmeye çalışılmaktadır.

Yine Rumelihisarı Ermeni okulu öğretmenlerinden Aharun Özbekyan'ın oturduğu evin aranması sonucu içeriği Ermenileri Ermenistan için isyan ve fesada açıkça tahrik ve teşvik eden zararlı evraklar bulunmuştur. Özbekyan'ın yalnız olmadığının anlaşılması üzerine onunla birlikte hareket eden arkadaşları da aranmış ve sonuçta

bazılarında sözde Ermeni büyüklerinin ve eski krallarının resimleri ile başka zararlı belgeler ele geçirilmiştir³⁶.

Mamaratülaziz vilayetinin Mihalgazi nahiyesine bağlı Hisarlık karyesinde de Ermeni okulu öğrencilerine talim ettirilen şarkılar ve zararlı evraklar ele geçirilmiştir. Bu zararlı evraklar içerisinde bulunan bir şarkıda, “Evlatlar uyanın bu vatan bizimdir. Bu Türk denilen vahşi bir canavardır. Bunların zulüm ve taaddisi çekilmez. Sanki bizim canımız Türklerin kılıcının ucunda mı”³⁷ sözleri yer almaktadır.

Şimdi vereceğimiz örnek ise zararlı şarkı veya risalelerin çocuklara ulaştırılmasında hangi yolların denendiği hatta bu konuda bir sınır tanınmadığına da ilgi çekici bir örnektir. Sivas’ta şüphelenilen bir Ermeni çocuğunun üzerinin aranması sonucunda içeriği askere dair bir şarkı bulunmuştur. Çocuk şarkının Ermeni mektebinde kendilerine okutulmakta olduğunu söylemiş ve bunun üzerine öğretmenin ifadesine başvurulmuştur. Tahkikat neticesinde öğretmen şarkının Maarif Nezareti izniyle basılan bir kitapta yer aldığını ifade etmiştir. Risale incelenince 1889’da “Yeni ve Makbul Şarkılardan Müntehep Şarkı Risalesi” adıyla Maarif Nezareti izniyle basıldığı anlaşılmıştır. Ancak kitabın 66. sayfa başında üzerine yapıştırılmış olan matbu diğer bir kâğıt kaldırıldığı zaman alt tarafı tamamen zararlı olduğu görülmüş, ayrıca kitapta başka şüpheli şarkılar da tespit edilmiştir³⁸. Gerçekten bu olay okullarda zararlı faaliyetlerin ne kadar sinsice yürütüldüğünü gözler önüne sermektedir.

Yukarıda bahsedilen kitabın 66.sayfasında yer alan şarkının birkaç kıtası ise şöyledir:

“Metruk ruhuma ey vatan ümidi

Senin yalnız tesellin.

Ecnebi yıldızların ziyası yoktur.

Ecnebi memleket bizim için karanlıktır.

Ecnebi nebatat acı ve tatsız,

Sular bulanık ve acıdır.

Ecnebi memleket saadet bahş olsa da

Bu şart benim için ağırdır.

Baharları şitâ ve kardır.

Benim için mevsim yazı yoktur.

Ecnebi havayı teneffüs etmekle
 Ömrüm dert ile geçiyor.
 Arzukeşim sana ey vatan!
 Kalbim tamamen sana hebâ.
 Ecnebilik sen değışsen,
 Lakin vatan sen gelsen³⁹.”

Belirtmek isteriz ki Ermeni okullarında zararlı şarkı ve risaleler okutulduğu ilgili yukarıdaki örneklere şüphesiz daha pek çoğu eklenebilir⁴⁰.

Ermeni milliyetçiliği fikri ve bunu gerçekleştirme maksatlı isyan planları öğretmenler vasıtasıyla Anadolu'nun en ücra Ermeni köylerine kadar ulaştırılmıştır. Öğretmenler hem öğrenciler hem de halk üzerinde (akşamları izinsiz vaazlar vermek gibi) etkili olmuşlar, Ermeni komiteleriyle sıkı bağ içerisinde bulunmuşlardır.

Bu fikri destekler mahiyette olan şu sözler, “Ermeni fesadâtı zuhura gelelûden beri melanâtı hemişe pişedenler meyanında mektep hocaları görülmüş”, “Ermenilerin ezhanını en evvel teşvik eden ve tesmim eden mektepleri muallimleridir”, Sivas valiliği sırasında Ermenileri ve faaliyetlerini yakından takip etmiş olan Ankara valisi Memduh'a aittir. Vali Ermeni fesad hareketlerini en çok öğretmenlerin teşvik ettiğini, bu hususta Maarif Nezareti'ne büyük vazifeler düştüğünü nezarete bir yazıyla bildirmiştir⁴¹.

Öğretmenlerin yukarıda bahsedilen konumu ile ilgili Mihran Damadyan örneği bize dikkat çekici bilgiler vermektedir. Beyoğlu Ermeni Nargiyan Mektebi, Büyükdere Katolik Mektebi, Muş Ermeni Mektebi'nde öğretmenlik yaptıktan sonra son olarak Ortaköy Ermeni Mektebi'nde görev alan Damadyan İstanbul Hınçak komitesine mensup olduğu ve bu nedenle Kumkapı hadisesinde parmağı olduğu düşünülerek tutuklanmak istenmiştir. Bu şahıs bir süre kaçtıktan sonra yakalanmıştır. Kumkapı hadisesinde ve diğer olaylarda bir ilgisinin bulunmadığını düşünerek padişahın afvına mazhar olmak için Ermeni ihtilal komitelerinin faaliyetleri ve içyüzleri hakkında bir itiraf raporu sunmuştur. Raporda söylediklerinin doğru çıkmaması halinde ise iki kat ceza alacağını peşinen kabul etmiştir.

Mihran raporunda Ermeni komitelerinin kuruluşu, azaları, gazeteleri, amaçları, bağlantıları, faaliyetleri (bilhassa Hınçak komitesinin faaliyetleri bağlamında İstanbul'da teşekkülü ve icraatları) hakkında

ayrıntılı bilgiler vermiştir. Raporunda kendisinin hiçbir olaya karışmadığını sadece Hinçak komitesine üye yapıldığını söylemiştir. Bu sözlere inanıp Damadyan'ın en masumlarından biri olduğunu kabul ettiğimizde dahi komitelerle ilgili bunca bilgiye sahip olması ve komiteler tarafından birçok faaliyette görev almaya davet edilmesi, öğretmenler bu kuruluşlarla ne derece iç içe olduklarını ve hangi düşünceye hizmet ettiklerini açıkça göstermekte olup, bu düşüncenin eğitim faaliyetleri dolayısıyla öğrenciler üzerinde yansımalarının görüleceği şüphesizdir⁴².

Gerçekten bağımsız bir Ermeni devleti düşüncesi etrafında okullarla Ermeni komiteleri arasında çok sıkı bir teşrik-i mesai görülür. Bu çerçevede komiteler hedeflerine ulaşmak için okullara destek vermişler, öğretmenler ise komite azası olmak suretiyle aktif görev üstlenmişlerdir. Bu ilişkiyi⁴³ destekler mahiyette aşağıda birkaç örnek verilecektir.

Oryan Kirkor'un teşvikiyle Paris'te kurulan Ermeni komitesinin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Ermeni lisanının terakkisi ve millet mekteplerinde milli tarih ve diğer bilimler ile sanayi tedrisi için öğretmen gönderme düşüncesi, komitenin ele geçirilen evraklarından ortaya çıkmıştır. Bu bilgi üzerine hükümet Diyarbakır, Van, Hakkari, Dersim, Bitlis, Trabzon, Erzurum ve Halep vilayetlerine bir yazı göndererek okulların programlarının incelenmesini, maddi ve manevi herhangi bir zararlı öğretime meydan verilmemesini talep etmiştir⁴⁴.

Yine Bükreş'teki Ermeni komitesi önde gelen azalarıyla birlikte Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinin daha etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamak maksadıyla gizli bir toplantı yapmıştır. Komitenin reisi Osmanlı Devleti tarafından altı ay önce sürgün edilen Vanlı Markar Pizsekeyandır. Toplantı sonucunda Anadolu'da Ermenilerin lehinde Avrupa'nın ilgisini çekmek, İngiltere ve Rusya'nın müdahalesini sağlamak gibi kararlar alınmıştır. Ayrıca komitenin aldığı şu karar çok dikkat çekicidir: "Anadolu'nun hangi şehirlerinde Ermeni anasırı kesret üzere bulunur ise o şehirlerde(zaten Erzurum'da Rusya tebaasından 'Sanasaryancı' nam şahsın taht-ı idaresinde mevcut olan mektep misüllü) idaresi tebayı ecnebiyeden intihabı için tevdi olunmak üzere mektepler küşadı ve tayin edilecek muallimlerin dahi Moskova'daki 'Lazaryan' mektebinden intihabı için hafı mesai olunması". Yine komite azaları Ermeni okullarına ve diğer hayır müesseselerine yardım bahanesiyle kurulan Seyran Nersesyan, Vahamyan, Vavşot ve Sinekermiyan isimli şirketlerin birtakım ayrılıkçı fikirleri gizledikleri için himaye altında bulundurulmasını kararlaştırmışlardır. Bu hadise aynı zamanda

Sansaryan Mektebi'nin bir fesad ocağı olduğunu kanıtladığı gibi, okulun teftiş ve tahkikattan geçirilmesi lüzumunu da ortaya çıkarmıştır⁴⁵.

Ermeni toplumuna milliyetçilik duygularının kazandırılmasında Ermeni Patrikhanesi ve kiliseleri ile Ermeni azınlık okulları arasında da ortak bir çalışma⁴⁶ yürütülmüştür. Bu çalışmalara kiliselerde öğrencilerin de katıldığı âyinlerde sergilenen tavırlar ve öğrencileri etkileyici konuşmalar ile tevzi-i mükâfat süsü verilerek patriklerin ve din adamlarının katıldığı törenlerin yapılması örnek olarak verilebilir.

Bu çerçevede ilk örneğimiz, “Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun” talimatı verdiği bilinen ve Ermeni bağımsızlığını temin için hayli çaba harcayan eski Ermeni Patriği Nerses'in ölüm yıldönümü nedeniyle bir âyin yapılmak istenmesi girişimidir. Manzume-i Efkâr gazetesi sahibi Panusyan Karabet, bir Ermenice gazeteden Galata'daki Tanagan Varjare mektebinin kilise tarihi öğretmeni ve aynı zamanda Kadıköy vaizi bulunan Muradyan'ın Galata külliyesinde bir âyin yapacağını ve aynı gün yine patrik tarafından okulda tevzi-i mükâfat töreni yapılacağını haber almış ve bunun üzerine padişaha bir rapor sunmuştur. Karabet raporunda, “Müteveffa Nerses Efendi Ermeni milletin efkâr-ı cahilanelerine tohum-ı fesad ekip bunun semere-i bâtilını yetiştirmek için, Ketronagan Varjare nam mektebi adeta bir menba-ı fesad olmak üzere küşad etmiş” demektedir. Karabet ayrıca şimdiye dek patrik adına böyle hususi bir şekilde âyin yapılmadığını hatırlatıyor, aslında tevzi-i mükâfat süsü verildiğini belirterek Ermeni fesadının gelişmemesi için tedbirler alınmasını ve âyine izin verilmemesini istiyor⁴⁷.

Yine Ermenilerin Yedikule İspitalya'da yaptığı bir toplantıya yaklaşık 7–8 bin kişi katılmış, Ermeni patriği ile Ermeni okulu müdürü burada birer konuşma yapmışlardır. Rahipler Eçmiyazin Katogigosu ve Ermeni patriği için dualar okumuşlar, bu sırada öğrenciler tarafından bazı münasebetsiz şarkılar söylenmiştir⁴⁸.

Galata'da Ermeni Lusavoriç kilisesinin açılışı nedeniyle yapılan âyinde yaşananlar da kilise-okul münasebetleri ile öğrencilerin nasıl yetiştirildikleri konusunda bize önemli veriler sunmaktadır. Kilisenin açılışına Nargiyan Mektebi'nden yüzü aşkın yatılı öğrenci resmi kıyafetleriyle gelmişler ve kilisenin içerisinde sıra ile durarak âyine başlamıştır. Bu âyinde Kadıköy piskoposu Ermenice bir konuşma yapmıştır. Piskopos nutkunda şimdiye kadar millet ve mezhep uğruna fedakarlık eden ve şehit olanları hatırlatarak “Bir âdem Hazret-i İsa'nın buyurduğu

gibi kendi namına bir kadeh su verir ise eciri gayb olmayacağı gibi millet ve mezhep uğruna fedakarlık ve kendisini feda eder ise şüphesiz eciri ne kadar büyük olacaktır. Ve yine Hazret-i İsa'nın buyurduğu gibi millet ve mezhep uğuna hıyanetlik eden fena âdemdir, ölse daha iyidir” demiştir. Piskopos aynı zamanda eski Patrik Nerses'i misal göstererek onun kendi milleti için pek çok fedakarlıklarda bulunduğunu ve bu fedakarlığın bir örneğinin ise Nargiyan mektebini kurması olduğunu söylemiştir. Konuşmanın ardından Nerses adına bir de dua icra edilmiştir⁴⁹.

Ermeni okulları yalnız istiklal fikirlerinin aşılandığı bir yer olarak değil aynı zamanda silah ve cephane deposu olmak suretiyle de ayrılıkçı emeller için kullanılmıştır. Aşağıda görüleceği üzere Galata Ermeni Mektebi ile Sansaryan Ermeni Mektebi örnekleri bu konuda ilk göze çarpanlardır.

Erzurum'da Ermeni kiliselerinde ve Sansaryan mektebinde silah imal edildiği haberinin alınması üzerine okul ve kilisede tahkikat⁵⁰ yapılmak istenmiştir. Tahkikat sonrasında ise tespit edilen alet ve edevatın silah ve cephane yapma amaçlı olmadığına karar verilmiştir. Muhtemel ki Ermeniler tahkikattan haberdar⁵¹ olmuşlar ve gerekli tedbirleri almışlardır. Ermeniler tahkikatı öğrenince mağaza ve dükkanlarını kapayıp kilise önünde toplanmaya başlamışlar ve ardından Müslüman mağazalarını yağmalamışlardır. Ayrıca asayişli sağlamak maksadı ile gelen ve üzerinde silah bulunmayan askerlere kilise civarından ve evlerinin damlarından ateş açmışlar, sokaklara taşlar yuvarlamışlardır. Olaylar neticesinde Müslümanlardan 2 kişi hayatını kaybetmiş, 45 kişi de yaralanmıştır. Ermenilerden ise 16 kişi ölmüş, 70 kişi yaralanmıştır⁵². Hadise Ermenilerin denetim uygulamalarına karşı tutumlarını yansıtan dikkat çekici bir örnektir. Bu hadise aynı zamanda Ermenilerin kendi milletlerine zarar verme pahasına da olsa bir daha böyle bir tahkikat olayı ile karşılaşmamak için hükümet üzerinde psikolojik bir baskı kurmayı düşündükleri biçiminde de yorumlanabilir.

Erzurum'daki bu olaylar⁵³ ertesi güne de taşmıştır. Bu kez de öğrencilerin tavrı yani Ermeni fesatçıları ile birlikte ortak hareket ederek dükkanlarını açan Ermenileri tehdit etmeleri dikkat çekicidir⁵⁴.

Silah ve cephane deposu olarak kullanılan bir diğer okul Galata Ermeni Mektebi'dir. Bu okulda yapılan bir tahkikat neticesinde “arkası alınamayacak” kadar şüpheli ve zararlı evrak bulunmuştur. Ele geçirilen belgelerden Galata Ermeni kilisesi ve okulunun bir fesad merkezi olduğu, zabıta muhbirlerine yapılan suikastler ile Ermeni zenginlerinden

tehditle para toplamak gibi faaliyetleri hep bu merkezin yaptığı anlaşılmıştır. Ayrıca evraklardan cinayet komitesi fedailerinin isimleri de çıkmıştır⁵⁵.

Aslında bu okul “muallim ve mütealliminin ekseri erbab-ı fesaddan olduğu ve içerisinde humbara ve esliha” çıkması nedeniyle darsaadet olayları sırasında kapatılmıştır. Okulun Ermeni okulları içerisinde ayrı bir konumu bulunmakta olup menbaa-ı fesad⁵⁶ yani fesad hareketlerinin merkezi ve idare edildiği yer olarak bilinmektedir. Bu mazisinden ötürü okulun tekrar açılmak istenmesi birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendisine bunca zarar veren ve bir eğitim yuvası olma vasfını kaybetmiş bulunan bu okullara karşı birtakım mülahazalara binaen etkili önlemler alamadığı ve pasif kaldığı Galata Mektebi örneğinde de görülmektedir. Çünkü hem Dahiliye Nezareti hem de Zabtiye Nezareti okulun kapatıldığını ve Maarif Nezareti'nden izin alınmaksızın açılmak istendiğini öne sürerken Ermeni Patrikhanesi ise tam aksine zaten okulun kapatılmadığını ve eğitime devam ettiğini, şimdiki açılma ilanının ise yeni öğrenci kayıtlarını duyurmak maksatlı olduğunu ileri sürmüştür. Zabtiye Nezareti okul hakkında, “menba-ı ve merkez-i mefseted olduğu maddeten sabit” demiş, hakkıyla takip edilemeyeceği düşüncesiyle açtırılmamasını ve bunun için de sebepler öne sürülmesini teklif etmiştir. Buna rağmen “şurun-ı muntazıma ve matlubda icra kılınacak tedrisata bir şey denilmemesi tabii”dir denilmiş ve gerekli hallerde zabitanın inceleme yapmaya salahiyeti olduğu patrikliğe hatırlatılarak okulun açılmasına müsaade edilmiştir⁵⁷.

SONUÇ

Ermeni tebaasının diğer alanlarda olduğu gibi eğitim sahasında da Osmanlı Devleti'nin kendisine tanıdığı imkanlardan sonuna kadar faydalandığı, bu alanda büyük bir gelişme göstererek Osmanlı topraklarında yüzlerce okul açtığı görülür. Bu okullarda başlangıçta dini bir eğitim esasken özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren eğitimin siyasi bir amaca yöneldiği ve milli bir eğitimin takip edilerek bağımsızlık tohumlarının aşılacak istendiği dikkat çeker. Bu amaç etrafında öğrencilere zararlı kitaplar okutma, zararlı şarkılar söyletme, öğretmenlerin Ermeni komitelerinde aktif rol alması, kilise ve mekteplerin Ermeni istiklalini temin için ortak çalışma yürütmesi şeklinde metotlar takip edildiği Osmanlı resmi arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Okullar üzerinde

denetim çalışmalarının geç başlaması ve başladıktan sonra da yeterince etkili olamaması ayrıca azınlıkların ve himayecileri bulunan devletlerin denetleme girişimlerine itiraz ve engellemeleri bu okulların zararlı faaliyetlerinin önüne geçilememesinde temel etkenler olmuştur. Bütün bu bilgiler ışığında denilenebilir ki Ermeni milliyetçiliğinin doğuş ve gelişiminde hem hazırlık aşamasında hem de aksiyon safhasında olmak üzere bu kurumlar önemli rol oynamışlardır.